

Cultuur en betekenis

Filosofie van de
geesteswetenschappen

EDDO EVINK

Boom

INHOUD

Inleiding 11

DEEL I. VOORGESCHIEDENIS EN HERMENEUTIEK 15

1. Cultuur en geesteswetenschappen 17
  - 1.1 Wat is cultuur? 18
  - 1.2 Wat is wetenschap? 21
  - 1.3 Natuurwetenschappen en geesteswetenschappen 23
  - 1.4 Verschillen in de geesteswetenschappen 25
  - 1.5 Interdisciplinair onderzoek 27

2. Geschiedenis van de geesteswetenschappen 30
  - 2.1 Voorlopers van de geesteswetenschappen 30
  - 2.2 Voorgeschiedenis van de hermeneutiek 33
  - 2.3 Vroegmoderne tijd 38
  - 2.4 Moderne geesteswetenschappen: filosofische kaders 41
  - 2.5 Moderne geesteswetenschappen: maatschappelijke ontwikkelingen 51
  - 2.6 Methodologie 54
  - 2.7 Grondslagen en geldigheid: neokantianisme 57
  - 2.8 Sociale en geesteswetenschappen 59

3. Hermeneutiek 61
  - 3.1 Wilhelm Dilthey 61
  - 3.2 Martin Heidegger 72
  - 3.3 Hans-Georg Gadamer 78
  - 3.4 Vergelijking 87

DEEL II. VERBORGEN BETEKENISSEN 89

4. **Structuralisme** 91
  - 4.1 Ferdinand de Saussure 91
  - 4.2 Roman Jakobson 95
  - 4.3 Claude Lévi-Strauss 98
  - 4.4 Roland Barthes 102
  - 4.5 Vergelijking 107

5. **Psychoanalyse** 108
  - 5.1 Sigmund Freud 109
  - 5.2 De theorie van de psychoanalyse 110
  - 5.3 Kritiek op de psychoanalyse 118
  - 5.4 Psychoanalyse en literatuur 119
  - 5.5 Psychoanalyse en geschiedenis 122
  - 5.6 Psychoanalyse en cultuur 123
  - 5.7 Jacques Lacan 124
  - 5.8 Vergelijking 126

6. **Kritische theorieën** 128
  - 6.1 Marxisme 129
  - 6.2 Kritische theorie 132
  - 6.3 Michel Foucault 147
  - 6.4 Pierre Bourdieu 152
  - 6.5 Vergelijking 155

DEEL III. INTEGRATIE 157

7. **Paul Ricoeur** 159
  - 7.1 Van fenomenologie naar hermeneutiek 160
  - 7.2 Hermeneutiek en structuralisme 161
  - 7.3 Hermeneutiek, ideologiekritiek en psychoanalyse 170
  - 7.4 Polysemie 173
  - 7.5 Narratieven 174

8. **Jacques Derrida** 179
  - 8.1 Levensloop en typering 179
  - 8.2 Deconstructie 183
  - 8.3 Différance 188

- 8.4 Deconstructie van de metafysica 190
- 8.5 Deconstructie en hermeneutiek 193
- 8.6 Taalhandelingen 200
- 8.7 Literatuur 201
- 8.8 Vergelijking 201

DEEL IV. NIEUWE RICHTINGEN 203

- 9. Gender en postkolonialisme 205
  - 9.1 Gender: maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen 205
  - 9.2 Gender en sekse 209
  - 9.3 Judith Butler 212
  - 9.4 Postkolonialisme 215
  - 9.5 Edward Said: oriëntalisme 217
  - 9.6 Gayatri Chakravorty Spivak 219
  - 9.7 Vergelijking 221

- 10. Techniek, digitalisering, klimaat en de geesteswetenschappen 223
  - 10.1 Techniek en cultuur 223
  - 10.2 AI en cultuur 225
  - 10.3 Bruno Latour 228
  - 10.4 Digital humanities 237
  - 10.5 Environmental humanities 244

- Besluit 253
- Dankwoord 257
- Noten 259
- Literatuur 263
- Begrippenlijst 267
- Namenregister 283

INLEIDING

Dit boek is begonnen als een uitwerking van het onderwijs dat ik jarenlang heb gegeven aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen en aan de Faculteit Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit. Gaandeweg is het meer geworden dan dat, namelijk een hernieuwde bezinning op de waarde, wetenschappelijkheid en positie van de geesteswetenschappen. In de verschillende geesteswetenschappen of cultuurwetenschappen – geschiedschrijving, mediawetenschappen, archeologie, literatuurwetenschap, kunsthistorisch onderzoek en nog veel meer – wordt onderzoek gedaan naar wat het menselijk leven en samenleven, en alles wat daarin wordt voortgebracht, te betekenen heeft. Dat is uiteindelijk iets wat het academisch onderwijs en onderzoek en ook de filosofische reflectie daarop overstijgt. Hoe samenlevingen en culturen zichzelf bestuderen en begrijpen is niet alleen binnen de universiteiten, maar voor iedereen van belang. Daarom hoop ik dat dit boek, dat in eerste instantie voor studenten in de geesteswetenschappen is geschreven, een breder publiek vindt, want het is bedoeld voor iedereen die belangstelling heeft voor de wetenschappelijke bestudering van cultuur en betekenis.

Het wetenschappelijke gehalte van de geesteswetenschappen – of cultuurwetenschappen, ik gebruik beide termen als synoniem – is vaak ter discussie gesteld en dat is voor sommige geesteswetenschappers nog steeds een pijnpunt. Wie het meten, berekenen en voorspellen van de natuurwetenschappen als maatstaf neemt, kan in de geesteswetenschappen alleen maar teleurgesteld raken, omdat hier op andere manieren te werk wordt gegaan. Daarom worden de geesteswetenschappen in dit boek alleen waar nodig, maar niet voortdurend, met de natuurwetenschappen vergeleken. Er is ook geen algemeen overzicht van de wetenschapsfilosofie in opgenomen. In plaats daar-

van heb ik geprobeerd aan te knopen bij de historische ontwikkeling van de cultuurwetenschappen zelf en vooral van de filosofische reflectie daarop.

Het resultaat is allereerst een samenhangend overzicht van de belangrijkste wijsgerige theorieën en inzichten die voor letterkundigen, antropologen, historici, filmwetenschappers, enzovoort, van belang zijn. Ook de onderlinge verhoudingen en discussies tussen de verschillende visies en benaderingen worden besproken. Daarnaast komt de methodologie uitgebreid ter sprake. Hierbij worden de eigen werkwijzen van de verschillende geesteswetenschappelijke disciplines, zoals visuele analyse, media-analyse of bronnenkritiek, niet in detail beschreven. Deze werkwijzen zou je hun ambachtelijke technieken kunnen noemen, die in de loop van de geschiedenis hun waarde vaak allang hebben bewezen. Wat wel wordt besproken, zijn de methodologische uitgangspunten van deze manieren van werken, die in veel disciplines van de geesteswetenschappen sterk op elkaar lijken. In alle gevallen gaat het om vormen van interpretatie die in de filosofie van de geesteswetenschappen van allerlei kanten worden belicht. Een van de hoofdvragen in dit boek is daarom wat interpretatie is, hoe die werkt en of daarvoor criteria kunnen worden vastgesteld.

Daarnaast is de relatie tussen maatschappij, cultuur en wetenschap een terugkerend thema. Enerzijds hoort het bij wetenschappelijk onderzoek dat het kritisch afstand neemt van de culturen en de onderdelen daarvan die het onderzoekt. Dat is nodig om er een beter overzicht van te krijgen en om bij een eventuele evaluatie niet te snel te oordelen, maar genuanceerd te vergelijken. Anderzijds zijn de onderzoekers en hun onderzoek zelf onderdeel van de samenleving die zij bestuderen, en nemen zij geregeld stelling in maatschappelijke en politieke debatten. Deze spanning is inherent aan de geesteswetenschappen en komt bij meerdere filosofische benaderingen ter sprake.

In die maatschappelijke debatten en de bijdragen daaraan vanuit de wetenschappen, wordt steeds vaker het belang van interdisciplinaire samenwerking onderstreept. Of het nu gaat om de impact van de klimaatcrisis, van artificiële intelligentie of van globalisering op cultuur en samenleving, steeds breder dringt het besef door dat dit geen louter technische vraagstukken zijn en dat zij niet kunnen worden onderzocht zonder het perspectief van de sociale, mens- en geesteswetenschappen erbij te betrekken. Mede daarom zijn de in dit boek beschreven vraagstukken en theorieën van belang voor iedereen die is geïnteresseerd in

een serieuze bestudering van maatschappij en cultuur, van geschiedenis en identiteit, van mens en samenleving.

De opbouw van het boek is als volgt: na een eerste verkenning van de begrippen ‘cultuur’ en ‘wetenschap’ wordt een historische schets gegeven van ontstaan en ontwikkeling van de cultuurwetenschappen en hun filosofische en methodologische reflectie. Daaruit komt een uitgebreidere bespreking voort van de hermeneutiek, een oude traditie van bezinning op interpretatie. Daarna worden drie benaderingen besproken die elk op hun eigen manier op zoek gaan naar verborgen structuren en krachten die betekenis mogelijk maken en beïnvloeden: structuralisme, psychoanalyse en kritische theorieën. Die benaderingswijzen zijn vervolgens samengenomen en opgenomen in een uitgebreidere hermeneutiek en in deconstructie. De laatste hoofdstukken gaan ten slotte over nieuwere perspectieven die in de loop van de jaren meer aandacht hebben gekregen en kunnen worden samengenomen onder de noemers van gender, postkolonialisme, *digital humanities* en het klimaat.

Aan het eind van het boek zal blijken dat er een rijk palet aan theorieën en perspectieven in het geesteswetenschappelijk en filosofisch onderzoek is ontwikkeld. Tegelijk zijn de ideeën waarmee de geesteswetenschappen – zoals wij ze nu nog kennen en beoefenen – in de negentiende eeuw zijn ontstaan, grondig ter discussie gesteld. Juist in die zelfkritiek en ontwikkeling blijkt dat de cultuurwetenschappen vandaag de dag *alive-and-kicking* zijn, onverminderd levendig en relevant.

DEEL I

VOORGESCHIEDENIS EN HERMENEUTIEK

Wat zijn de geesteswetenschappen en waar komen ze vandaan? Vrijwel alle geesteswetenschappelijke theorieën benadrukken dat expressies en ideeën altijd zijn geworteld in grotere culturele en historische verbanden. Dat geldt evenzeer voor die theorieën zelf. Zij maken deel uit van eeuwenoude tradities van onderzoek en de bezinning daarop. In de loop der eeuwen hebben verschillende disciplines hun eigen visies met de bijbehorende terminologieën ontwikkeld. Vooral sinds de negentiende eeuw zijn hieruit de moderne geesteswetenschappen tevoorschijn gekomen. De eigen wetenschappelijke begrippen hebben we nodig om de ontstaansgeschiedenis van de geesteswetenschappen te kunnen beschrijven.

Daarom begint dit eerste deel met de beschrijving van meerdere begrippen waaruit deze wetenschappen zijn opgebouwd. Na deze terminologische schermutselingen volgt een beknopt historisch overzicht van de voorgeschiedenis en het ontstaan van de geesteswetenschappen. Vanaf hun begin zijn deze wetenschappen vergezeld gegaan van methodologische en filosofische reflecties op hun uitgangspunten en werkwijzen. Binnen meerdere disciplines, zoals theologie, filologie en het recht, heeft zich een hulpwetenschap ontwikkeld waarin richtlijnen werden gevormd voor het interpreteren van de teksten. Later is deze hulpwetenschap **hermeneutiek** genoemd.

Het laatste hoofdstuk van dit deel is gewijd aan deze hermeneutiek die zich in de moderne tijd heeft ontwikkeld tot een eerste wetenschapsfilosofie van de geesteswetenschappen, een filosofische hermeneutiek. In de twintigste eeuw is die benadering nog verder verbreed tot een eigen filosofische stroming die in alles interpretatie herkent en zelf ook al interpreterend te werk gaat: de hermeneutische filosofie.

CULTUUR EN GEESTESWETENSCHAPPEN

Wat is de betekenis van het tafereel op het schilderij *De burger van Delft* van Jan Steen? Wat moet er gebeuren met het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen op het plein de Roode Steen in Hoorn? Hoe worden klimaatproblemen besproken in eenentwintigste-eeuwse romans? Wat kunnen we te weten komen over het dagelijks leven van vrouwen die in de achttiende eeuw werden opgesloten in het Spinhuis in Zwolle? Hoe maatschappijkritisch zijn de nieuwste series op Netflix? Hoe bepaal je de cultuurhistorische waarde van materieel cultureel erfgoed? Tot welke religieuze traditie behoren die nieuwgevonden Aramese geschriften uit de eerste eeuw voor Christus? Hoe gaat generatieve artificiële intelligentie onze cultuur veranderen? Wat zijn de juiste woorden om te gebruiken bij uitleg over historische objecten in een museum?

Dit zijn een paar voorbeelden van onderzoeksvragen die tot het wetenschappelijk onderzoek in de **geesteswetenschappen** worden gerekend. Geschiedenis, kunstgeschiedenis, literatuurwetenschap, theologie, mediawetenschappen en ethiek zijn slechts enkele van de verschillende disciplines die gezamenlijk de geesteswetenschappen vormen. Men noemt deze groep wetenschappen ook wel **cultuurwetenschappen** of **humaniora** of in het Engels *humanities*. Aan universiteiten worden zij vaak, maar niet altijd, in één faculteit ondergebracht. Maar waarom worden zij onder die ene noemer samengenomen? Hebben ze vergelijkbare onderwerpen? Of hanteren ze dezelfde onderzoeksmethoden? Is er een gedeelde kern die hen met elkaar verbindt?

Het is niet gemakkelijk deze vragen te beantwoorden. Het kost daarentegen weinig moeite om te wijzen op de verschillen tussen architectuurgeschiedenis en theologie, of tussen letterkunde en ethiek. Indelingen van wetenschappen zijn niet vanzelfsprekend, maar historisch gegroeid. Zoals we verderop nog zullen zien, zijn in het verleden

verschillende disciplines op uiteenlopende manieren gegroepeerd. Ook de nu nog steeds gebruikelijke tweedeling van natuurwetenschappen en geesteswetenschappen is niet altijd vanzelfsprekend geweest. Isaac Newton, bijvoorbeeld, hield zich niet alleen bezig met natuurkunde maar ook met theologie en filologie. De uitdrukkingen ‘geesteswetenschappen’ en ‘cultuurwetenschappen’ stammen zelf pas uit de negentiende eeuw. En ook nu liggen dergelijke indelingen niet vast. Nog maar enkele jaren geleden heeft de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) de sociale en geesteswetenschappen in één afdeling samengenomen tot *Social Sciences and Humanities*.

Soms worden de verschillen tussen wetenschappen zo ver uitvergroot dat de wetenschappelijkheid van de geesteswetenschappen ter discussie wordt gesteld. Er is een lange traditie van wetenschappers en filosofen die de natuurwetenschappen als model nemen voor al het wetenschappelijk onderzoek en de geesteswetenschappen niet voor vol aanzien, omdat ze niet echt wetenschappelijk te werk zouden gaan. Wat wordt er immers berekend of bewezen in geschiedenis en letterkunde? En welke voorspellingen kun je ermee doen? De onderliggende vraag is hier wat wetenschap überhaupt tot wetenschap maakt. Op grond waarvan kan onderscheid worden gemaakt tussen echte wetenschap en pseudowetenschap? In de vele eeuwen waarin er wetenschappelijk onderzoek is gedaan, zijn op deze vragen uiteenlopende antwoorden gegeven en is de status van wetenschappelijk onderzoek geregeld ter discussie gesteld. Alleen al daarom is de vermeende meerwaarde van de natuurwetenschappen boven de geesteswetenschappen minder vanzelfsprekend dan die lijkt. Maar de vraag naar het wetenschappelijk gehalte van de *humaniora* is daarmee natuurlijk nog niet beantwoord.

Een vraag die hier nauw mee samenhangt, is de vraag wat door de cultuur- en geesteswetenschappen wordt onderzocht: wat is **cultuur**? Ook op deze vraag zijn velerlei antwoorden gegeven. Dit hoofdstuk biedt een eerste verkenning van deze begrippen en waar zij voor staan: cultuur, wetenschap en geesteswetenschappen.

1.1 Wat is cultuur?

‘Cultuur’ wordt vanouds begrepen als dat wat door mensen is gemaakt en daarmee tegenover ‘natuur’ staat. In het Latijn is *cultura* een vervoeging van het werkwoord *colere*, dat ‘het land bebouwen’ betekent. *Cultura*